

कोविड – 19 काळातील पोलीसांचे योगदान छत्रपती संभाजीनगर शहर

लंका देवसिंग मंडावत*

विवेकानंद कला, सरदार दिलीपसिंग वाणिज्य व
विज्ञान महाविद्यालय, छत्रपती संभाजीनगर

डॉ. डी. व्ही. पडोळे**

छत्रपती शिवाजी महाविद्यालय, उमरगा, जि. धाराशिव

गोष्टवारा :

कोविड-19 महामारीच्या काळात पोलीसांनी समाजाच्या सुरक्षेसाठी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. छत्रपती संभाजीनगर शहरातील पोलीस दलाने कठीण परिस्थितीत अत्यंत शिस्तबद्ध आणि समर्पित सेवा प्रदान केली. संचारबंदीच्या अंमलबजावणीपासून नागरिकांना मदत करण्यापर्यंत, पोलीसांचे कार्य बहुआयामी होते. महामारीचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी पोलीसांनी कर्फ्यू आणि लॉकडाऊनच्या नियमांचे काटेकोरपणे पालन सुनिश्चित केले. त्यांनी मुख्य चौकांवर नाकाबंदी केली, विनाकारण फिरणाऱ्या नागरिकांना समज दिली आणि अत्यावश्यक सेवा देणाऱ्या व्यक्तींना सहकार्य केले. तसेच, गर्दी होऊ नये म्हणून बाजारपेठा, रस्ते आणि सार्वजनिक ठिकाणी गस्त घातली. याशिवाय, पोलीसांनी गरजूंना अन्न व औषधे पोहोचवण्यास मदत केली. अनेक पोलीस कर्मचाऱ्यांनी स्वतःच्या जीवाची पर्वा न करता संसर्गित भागांमध्ये सेवा दिली. काही पोलीसांनी सामाजिक उपक्रम राबवून गरजू कुटुंबांना मदत केली. मानसिक तणाव आणि भीतीच्या वातावरणात लोकांना धीर देण्यासाठी पोलीसांनी जनजागृती मोहीमही राबवली. अशा कठीण काळात पोलीस दलालाही मोठ्या अडचणींचा सामना करावा लागला. संसर्गाचा धोका, प्रदीर्घ कामाचे तास आणि मानसिक दडपण यामुळे अनेक पोलीसांना कोविड-19 संसर्ग झाला, काहींनी आपला जीवही गमावला. तरीही, त्यांनी निःस्वार्थ भावनेने सेवा दिली.

या संशोधनाचा उद्देश म्हणजे कोविड-19 काळातील पोलीसांच्या योगदानाचा अभ्यास करणे आणि त्यांच्या कार्याची नोंद घेणे. त्यांच्या समर्पणामुळे छत्रपती संभाजीनगर शहरात लॉकडाऊनच्या काळात कायदा व सुव्यवस्था राखता आली. या संशोधनातून पोलीस दलाच्या कठीण परिस्थितीतील योगदानाचा सखोल अभ्यास करून भविष्यात अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी त्यांना अधिक चांगले सहकार्य कसे मिळू शकते, यावर विचार करता येईल.

प्रस्तावना :

कोविड-19 महामारीने संपूर्ण जगाला भयंकर संकटात टाकले. या आपत्तीच्या काळात आरोग्य कर्मचारी, प्रशासन, पोलीस आणि अन्य अत्यावश्यक सेवा पुरवणाऱ्या कर्मचाऱ्यांनी अतुलनीय योगदान दिले. यामध्ये पोलीसांची भूमिका विशेष महत्त्वाची ठरली. लॉकडाऊनच्या काळात कायदा व सुव्यवस्था राखणे, नागरिकांना मदत करणे आणि त्यांच्या सुरक्षिततेची जबाबदारी पार पाडणे हे पोलीसांसाठी मोठे आव्हान होते. छत्रपती संभाजीनगर शहरातील पोलीस दलाने या कठीण काळात आपल्या कर्तव्याची जबाबदारी अत्यंत शिस्तबद्धपणे पार पाडली. लॉकडाऊनच्या नियमांची अंमलबजावणी, प्रवासावर निर्बंध, आरोग्य सुरक्षा नियमांचे पालन, तसेच गरजू लोकांना अन्न आणि औषधांची मदत पुरवणे यासारखी महत्त्वाची कामे त्यांनी केली. संसर्गाचा धोका असूनही पोलीसांनी अहोरात्र सेवा बजावत नागरिकांच्या सुरक्षेसाठी अविरत प्रयत्न केले.

या संशोधनाचा उद्देश म्हणजे छत्रपती संभाजीनगर शहरातील पोलीस दलाने कोविड-19 काळात केलेल्या योगदानाचा अभ्यास करणे. पोलीसांना आलेल्या अडचणी, त्यांनी राबवलेल्या उपाययोजना आणि समाजावर झालेला प्रभाव याचा सखोल आढावा घेण्याचा प्रयत्न यात केला आहे. या अभ्यासातून भविष्यात अशा संकटांच्या वेळी पोलीस दलाला अधिक चांगल्या सुविधा आणि सहकार्य कसे मिळू शकते, यावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

पोलीसांची पार्श्वभूमी :

कोणत्याही कालखंडात पोलीस यंत्रणेचे स्वरूप तत्कालिन राजकीय तत्त्वज्ञान आणि आर्थिक परिस्थिती यावर अवलंबून असते. कायदा व सुव्यवस्था प्रस्थापित करण्याचे काम राजाकडे किंवा केंद्र शासनाकडे असावे की, ते उमराव, जमीनदार, नगरपालिका, वा इतर स्थानिक स्वराज्य संस्था इत्यादींनी पार पाडावे. भारतात पोलीस दलाची सुरुवात प्राचीन काळात झाली असे. उपलब्ध पुराव्याच्या आधारे म्हणता येते. भारतीय पोलीस दलाचा उगम व विकास प्राचीन काळी झाला असून पोलीस दलाची विकास प्रक्रिया चार टप्प्यात विभागता येते.

1) प्राचीन भारतातील पोलीस यंत्रणा 2) मध्ययुगीन पोलीस यंत्रणा 3) इंग्रजी अंमलातील पोलीस यंत्रणा 4) स्वातंत्र्योत्तर काळातील पोलीस यंत्रणा.

पोलीस :

पोलीस हा शब्द ग्रीक Polis शब्दापासून आला आहे. तसेच लॅटीन भाषेत Politia म्हणजे राज्य किंवा सरकारची स्थिती किंवा अवस्था अशा अर्थाने वापरला आहे. पोलीस या शब्दाचा अर्थ प्राचीन काळी प्रशासनाची व्यवस्था असा घेतला जाई. पण आधुनिक काळामध्ये पोलीस हा शब्द नागरी अधिकार्याची कायदा आणि सुव्यवस्था राखण्यासाठी तसेच गुन्हांचा शोध घेण्यासाठी असलेली एक संघटीत व्यवस्था अशा अर्थाने वापरत जातो.

महाराष्ट्र पोलीस :

भारतात प्रत्येक घटक राज्याची स्वतंत्र्य पोलीस यंत्रणा आहे. महाराष्ट्र राज्याची स्वतंत्र पोलीस यंत्रणा आहे. राज्याच्या पोलीस दलाची स्वतंत्रपणे ओळख व्हावी. यासाठी महाराष्ट्र पोलीस दलाच्या स्वतंत्र मोनोग्राम (लोगो) स्वीकारण्यात आलेला आहे. 'सदरक्षणाय खलनिग्रहणाय' हे पोलीस दलाचे बोधवाक्य झाले त्यावरून महाराष्ट्र पोलीस दलाची भूमिका स्पष्ट होते.³

औरंगाबाद जिल्ह्याची सर्वसाधारण माहिती :

1 मे 1881 या दिवशी औरंगाबाद जिल्ह्याचे विभाजन होऊन औरंगाबाद, खुलताबाद, कन्नड, सिल्लोड, सोयगाव, पैठण, गंगापूर, वैजापूर असे आठ तालुके मिळुन औरंगाबाद जिल्ह्याची पुर्नस्थापना करण्यात आली, फुलंब्री हा नविन तालुका झाला असे करून 9 तालुके आहे तसेच औरंगाबाद जिल्ह्याचे नाव औरंगाबाद वरून छत्रपती संभाजीनगर झाले आहे.⁴

पोलीस आयुक्त कार्यालय छत्रपती संभाजीनगर येथील कार्यालयाचे दि. 29/12/2023 रोजीच्या पत्रानुसार माहिती

तक्का

छ. संभाजीनगर शहरातील पोलीसांची एकूण संसथा तक्का

अ.क्र.	पदनाम	पोलीसांची एकूण संख्या
1.	पोलीस आयुक्त	01
2.	पोलीस उपआयुक्त	04
3.	सहायक पोलीस आयुक्त	08
4.	पोलीस निरीक्षक	38
5.	सहायक पोलीस निरीक्षक	38
6.	पोलीस उपनिरीक्षक	121

7.	सहायक पोलीस उपनिरीक्षक	401
8.	पोलीस हवालदार	790
9.	पोलीस नाईक	221
10.	पोलीस शिपाई	1754
11.	चालक पोलीस शिपाई	30
	एकूण	3406

पोलीसांचे कर्तव्य :

प्रत्येक दर्जावर काम करणाऱ्या व्यक्तीची काही कर्तव्य असतात. तसेच पोलीस या दर्जावर कार्य करत असतातना त्यांना कोणत्या कर्तव्याचे पालन करावे लागते ? त्याची भूमिका काय आहे. हे समजणे आवश्यक आहे. त्यांच्या कर्तव्याचे विवेचन पोलीस मार्गदर्शक या ग्रंथात निलेवाड, देशमुख यांनी अधिक व्यापकतेने केले आहे हे खालील प्रमाणे आहे. 1) पोलीसांची सेवेतील कर्तव्ये 2) पोलीसांची सामाजिक कर्तव्ये 3) पोलीसांची विशेष कर्तव्ये.

पोलीसांचे कार्य :

पोलीस कर्मचार्यांच्या माध्यमातून समाजात शांतता व सुव्यवस्था निर्माण कार्ये केले जातात या मधुन लोककल्याण घडुन येते. पोलीस कायदानुसान त्यांना कायदेशीर आदेश आणि वॉरंट कार्यान्वीत कराचे असते. जेणे करून हे समाजात शांतता प्रस्थापित होते. गुन्हांच्या प्रतिबंध करणे तसेच गुन्हेगाराचा शोध घेणे आणि गुन्हेगाराला न्यायालयात उभे करणे, बेवारस मालमत्ता ताब्यात घेणे किंवा बेवारस मालबोबदल असलेले वाद जिल्हा न्यायालयात दाखल करणे.

पोलीसांची सामान्य कार्ये : 1) गुन्हेगारीला प्रतिबंध घालणे. 2) गुन्हाचा शोध घेणे 3) वाहतुक नियंत्रण करणे 4) आदेशाचे पालन करणे. 5) अंतर्गत सुरक्षा⁵

कोरोना काळात वाहतुक पोलीस यंत्रणा :

कोरोना काळात लॉकडाऊन लागल्यावर सर्व रस्ते बंद करण्यात आले होते. तरी पण लोक रोडवर फिरायचे. दवाखान्याचे नाव सांगून हुलकावणी घायचे पण काही गरीब लोकांचे फार हाल झाले. हे संशोधन करत असताना मी 20 नमुन्याचे अध्ययन केले. असता असे दिसून आले की, वाहतुक पोलीस रात्रदिवस ड्युटी करत होते. कोरोना काळात स्थलातरीत होणारे लोक गावाकडे जात असताना वाहतुक पोलीसांनी त्या लोकांना पाण्याच्या बिसलरी, बिस्कीट, जेवणाची व्यवस्था केली लोकांना दुसऱ्या राज्यात व जिल्ह्यात जाण्यासाठी बस

ची सुविधा करून त्यांची मदत केली. एक वाहन चालक पोलीसांनी सांगितली कि, एक गरोदर महिला तिला दवाखान्यात नेण्यासाठी अंबुलन्स सुविधा उपलब्ध होत नव्हते तेव्हा आमच्या पोलीस वाहन मध्ये त्या महिलेला दवाखान्यात नेण्यात आले.⁷

एका ट्राफिक पोलीस शिपायाला झ्युटी करत असताना अस्वस्थ वाटू लागल्याने ते पोलीस हॉस्पिटल मध्ये गेले. त्यांच्यावर उपचार सुरू केले पण नंतर त्यांच्यामध्ये कोरोनाची लक्षण दिसू लागली. त्यांना तातडीने केईएम रुग्णालयात जाण्यास सांगितले. केईएम मध्ये तपासणी केल्यावर त्यांना डॉक्टरांनी कस्तुरबा रुग्णालयात जाण्यास सांगितले. पण त्यांच्या अस्वस्थ प्रकृतीमुळे त्यांना एकट्याल केईएम ते कस्तुरबा जाणं शक्य होत नव्हतं. त्यांनी हॉस्पिटल प्रशासनाकडे अंबुलन्स मागणी केली पण अंबुलन्स असताना सुद्धा कोणी मदतीला आले नाही या सगळ्या प्रकारानंतर त्यांनी महाराष्ट्र पोलीस बॉर्डर संघटनेशी संपर्क साधला आणि प्रसार माध्यमाची मदत घेऊन अंबुलन्स मिळवली हा पोलीस कर्मचारी ज्या ठिकाणी काम करतो तो भाग हाय अलर्ट वर असताना ही आम्हील जनतेसाठी 22-24 तास काम करतो पण आम्हाला काही झालं तरी अशी वागणूक मिळते ही खंत पोलीस कर्मचार्याने व्यक्त केली.⁸

पोलीसांच्या सामाजिक समस्या :

कोणत्याही प्रकारची आपत्ती निर्माण झाली की त्याचा परिणाम प्रथम पोलीस प्रशासनावर होतो, होत असतो व हा आमचा योद्धा वेळ, काळ न पाहता स्वतःच्या कोणत्याही गोष्टीची तमा न बाळगता अहोरात्र झटतात. कित्येकदा आमच्या या योद्ध्यांना प्रसंगी अशा कोरोना वगैरे संसर्गामुळे आजारालाही बळी पडावे लागते. तर कित्येकदा कामाच्या व्यापामुळे यांच्यावर अधिक शारीरिक व मानसिक ताण पडतो. ज्याचा यांच्या आरोग्यावर निश्चित परिणाम होत असतो. असे असतानाही हे पोलीस कर्मचारी रात्रंदिवस लॉकडाऊन स्थळी विना शकता सेवा देत असतात. पोलीस प्रशासनाला आपली जबाबदारी सांभाळताना आरोग्य विभागातील सेवा देतांना सर्व कर्मचारी वर्ग, पोलीस प्रशासन, शासनाचे इतर अधिकारी व कर्मचारी या सर्वांनी या कोरोना काळात स्वतःचा जीवन धोक्यात घालून सर्वसामान्य नागरिकांच्या आरोग्याची काळाजी घेतली. तर अशा सर्व लोकांच्या भावनेचा उद्रेक न होता कायदा व सुव्यवस्थेचे प्रश्न निर्माण होऊ नये यासाठी पोलीस

प्रशासनाला सतत सतर्क राहावे लागते. बऱ्याचदा त्यांना रात्रंदिवस झ्युटी करावी लागते. आपण बघितले महाराष्ट्रात असलेल्या परंप्रांतीय नागरिकांना त्यांच्या मुळगावी परत जाण्याची त्यांचा प्रश्न त्यांच्यापासून इतरांना या बाबींचा ताण प्रशासनावर पडत असतांना सुद्धा प्रशासनाने अशा परंप्रांतीय नागरिकांच्या आरोग्य तपासणी करून त्यांच्यात या कोरोनाची लक्षणे नाहीत अशांना त्यांच्या गावी पोहचविण्याची व्यवस्था केली. शिवाय ज्यांचे व्यवस्था सुद्धा प्रशासनाला करावी लागली.⁹ जनतेसाठी पोलीस डे

कौटुंबिक समस्या :

लॉकडाऊन काळात पोलीसांना कोरोनाची लागण होऊ नये म्हणून स्वतः सुरक्षित राहत होते आणि कर्तव्य बजावत होते, कर्तव्य बजावत आहे. पण त्यांच्या सुद्धा मोठ्या प्रमाणात कौटुंबिक समस्या होत्या. घरातून बाहेर निघताना बाहेर सुरक्षित राहणार कि कोरोनाच्या कचाट्यात येणार हे नक्की नसायचे पण कर्तव्य वेळेवर पाठले. बघरून निघाल्यावर झ्युटी संपूर्ण आलयावर बाहेरच थांबावे लागयचे व किंवा बाजूला जाऊन गरम पाण्याने स्थान करून गरम पाण्यात वर्दी, अंगावरील कपडे बुडवून धुवून ठेवावे लागायचे कारण घरातल्यांना कोरोनाची लागण झाली नाही पाहिजे, लहान मले जेव्हा जवळ घेण्याचा प्रयत्न करत तेव्हा त्यांना दुर राहाय जवळ येऊ नका असे म्हणत त्यांना दुर करावे लागायचे ज्या वेळेवर घरातील सर्व जण सोबत जवेन करत असत पण कोरोना काळात जवळच्याच लोकांना दुर व्हावे लागले.¹⁰

काविड काळात आलेले अनुभव :

पोलीसांच्या या बदलत्या कार्यपद्धतीचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केला असता वेगळेच भावविश्व समोर आले. शहरात कोरोनाच्या पॉझिटीव्ह रुग्ण आढळलेला परिसर म्हणजे सिडको एन चार हा भाग होता. अतिजोखमेचा हा भाग म्हणून ओळखला जातो. हा परिसर पुंडलिक नगर पोलीस ठाण्याच्या अंतर्गत आहे. कोरोना काळात व्हॉट्सअॅप ग्रुप तयार केला व या ग्रुपच्या माध्यमातून अनेक संशयास्पद हालचाली पोलीसांना लगेच कळवण्यात येतात. घनश्याम सोनवणे, एपीआय म्हणतात की, आमच्या पोलीस ठाण्यातील सर्वच कर्मचारी हे ठराविक वेळेपेक्षा जास्त काम करित आहे. कामाची वेळ संपली तरी सामाजिक जबाबदारी म्हणून काम करतात. त्यांचे हे काम महत्त्वपूर्ण आहे. हा कोरोना विषाणूसोबत लढा

नुसन जीवन मृत्युचा संघर्ष असल्याची त्यांना जाणीव आहे.¹¹

समस्यांचे स्वरूप :

पोलीस हे देखील योद्धे आहेत. त्यामुळे कोरोनामुळे मृत्युमुखी पडल्यास 50 लाख रुपयांचे सानुग्रह साहाय्य कुटुंबियांना देण्याचे शासनाने जाहीर केले. मात्र, या अनुदानासाठी संबंध पोलीस पात्र नुसन त्यांनी कोरोना प्रतिबंध कर्तव्य केले असेल तरच त्यांना ते मिळणार आहे. पोलीसांचे काम अशा पद्धतीचे आहे की, सोशल डिस्टिंग पाळणे केवळ अशक्यच. त्यामुळे प्रमाण झपाट्याने वाढले. 20 ते 2020 रोजी तब्बल 2 महिन्यांनंतर पोलीसांना कोरोना योद्धा असल्याचे मान्य करून कोरोनामुळे मृत्यु साहाय्य देण्याचे शासनाने जाहीर केले. पोलीस महासंचालक कार्यालयाने 18 सप्टेंबर रोजी एक परिपत्रक जारी केले असून, यात कोरोनामुळे मृत्यु पावणाऱ्या पोलीसांचे सानुग्रह अनुदानाचे प्रस्ताव 2 दिवसात सादर करण्यात आले होते.¹²

उद्दिष्ट्ये :

1. कोविड काळातील पोलीसांचा मागोवा घेणे.
2. कोरोना काळातील पोलीसांच्या कार्यक्षमतेचा आढावा घेणे.
3. कोविड काळाततील पोलीस व जनता यांच्यातील सामाजिक संबंधाचा आढावा घेणे.
4. कोविड काळात पोलीसांच्या कौटुंबिक समस्याचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती (Research Methodology)

या संशोधनात कोविड-19 काळातील छत्रपती संभाजीनगर शहरातील पोलीसांचे योगदान अभ्यासण्यासाठी विविध संशोधन पद्धतींचा वापर करण्यात आला आहे. संशोधनाचे स्वरूप गुणात्मक (Qualitative) आहे. खालील संशोधन पद्धती अवलंबल्या आहेत:

1. संशोधनाची स्वरूप व दृष्टिकोन (Research Design & Approach)

हे संशोधन वर्णनात्मक (Descriptive) प्रकारातील आहे, कारण यात पोलीसांनी दिलेल्या योगदानाचा तपशीलवार अभ्यास केला आहे.

मिश्र पद्धती (Mixed Method Approach) वापरली असून, मौखिक आणि लेखी डेटा संकलनाचे तंत्र वापरण्यात आले आहे.

2. डेटा संकलनाची पद्धत (Data Collection Methods)

अ. प्राथमिक डेटा (Primary Data)

3. प्रश्नावली (Survey Method) – छत्रपती संभाजीनगर शहरातील निवडक पोलीस अधिकारी आणि कर्मचार्यांना प्रश्नावलीद्वारे त्यांच्या अनुभवांविषयी माहिती संकलित केली.
4. संवाद (Interviews) – काही वरिष्ठ पोलीस अधिकारी, पोलीस शिपाई यांचा थेट मुलाखती घेऊन त्यांचा अनुभव समजून घेतला.
5. क्षेत्रीय निरीक्षण (Field Observation) – लॉकडाऊनच्या काळात पोलीसांनी घेतलेल्या उपाययोजना आणि कार्यपद्धतीची निरीक्षणे नोंदवली.

ब. दुय्यम डेटा (Secondary Data)

1. सरकारी अहवाल व दस्तऐवज (Government Reports & Documents) – पोलीस आयुक्त कार्यालयाचे अहवाल आणि अधिकृत दस्तऐवजांचा अभ्यास.
2. माध्यम अहवाल (Media Reports) – विविध वृत्तपत्रे, ऑनलाइन पोर्टल्स आणि टीव्ही चॅनेल्सच्या अहवालांचा संदर्भ.
3. संशोधन प्रबंध व शैक्षणिक साहित्य (Research Papers & Academic Literature) – आधीच्या संशोधनांचा आणि संबंधित ग्रंथांचा अभ्यास.

डेटा विश्लेषण पद्धती (Data Analysis Method)

प्राथमिक डेटा आण्विक (Thematic Analysis) पद्धतीने विश्लेषित केला आहे. दुय्यम स्रोतांमधून आलेली माहिती संदर्भ विश्लेषण (Content Analysis) करून अभ्यासली आहे.

संशोधनाची मर्यादा (Limitations of the Study)

संशोधनाचा आवाका केवळ छत्रपती संभाजीनगर शहरापुरता मर्यादित आहे. सर्व पोलीस अधिकारी आणि कर्मचार्यांच्या अनुभवांचा समावेश करणे शक्य नसल्याने प्रतिनिधिक नमुना (Representative Sampling) घेतला आहे. दुय्यम स्रोतांवर अवलंबून असलेल्या माहितीची सत्यता तपासण्याची मर्यादा.

निष्कर्ष :

1. लॉकडाऊन काळात पोलीसांना कोरोनाची लागण होऊ नये म्हणून स्वतः सुरक्षित राहत होते आणि कर्तव्य बजावत होते.
2. घरून निघाल्यावर झुटी करून परत घरी यायचे तेव्हा पोलीसांना गरम पाण्याने स्नान

करावे लागायचे आणि त्यांची वर्दी गरम पाण्यातच बुडवून बाहेर वाळत घालावी लागायची.

3. कोविड काळात पोलीसाना कुटुंबांपासून दुर राहावे लागले. वेळेवर जेवणही भेटले नाही. 12 तासाच्यावर झुटी करावी लागली.
4. ही संशोधन पद्धती कोविड-19 काळातील पोलीसांचे योगदान समजून घेण्यासाठी सर्वसमावेशक आणि विश्वासाहर्ह दृष्टिकोन देते. संशोधनाच्या निष्कर्षाद्वारे भविष्यातील आपत्कालीन परिस्थितींमध्ये पोलीसांना अधिक मदत कशी करता येईल, यावर दिशादर्शन केले आहे.

संदर्भ :

- ✦ आगलावे प्रदिप, (2016), सामाजिक संशोधन पद्धती : शास्त्र व तंत्रे, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
- ✦ Khan, S. A. (1979). Police and public. Vikas Publishing House.
- ✦ बोराडे, न. ह. (2003). सामाजिक नियंत्रणात पोलीसांच्या भूमिकेचा अभ्यास (जालना जिल्ह्याच्या संदर्भात) (प्रकाशित पीएच.डी. शोधप्रबंध).
- ✦ एकनाथ, क. स. (2012). महाराष्ट्रातील महिला पोलीस कर्मचाऱ्यांच्या समस्यांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास (प्रकाशित पीएच.डी. शोधप्रबंध).
- ✦ हरगुडे, न. र. (2019). हिंगोली जिल्ह्यातील पोलीस कर्मचाऱ्यांच्या सामाजिक, आर्थिक स्थितीचा समाजशास्त्रीय अभ्यास (प्रकाशित पीएच.डी. शोधप्रबंध).
- ✦ पोलीस आयुक्त. (2023, डिसेंबर 11). छत्रपती संभाजीनगर येथील कार्यालयाचा माहिती पत्रक
- ✦ उत्तरदात्यांची माहिती. (2023). प्रश्नावलीनुसार उत्तरदात्यांची माहिती.
- ✦ पोल, प्राजक्ता. (2020, एप्रिल 30). कोरोना लॉकडाऊन बंदोबस्तावर असणाऱ्या पोलीसांसमोर काय आहेत अडचणी? बीबीसी मराठी. <https://www.bbc.com>
- ✦ वाणी, च., & पाटील, श. (2020). कोविड-19 भारतासमोरील आव्हाने आणि संधी. अॅकेडमिक बुक पब्लिकेशन.
- ✦ उत्तरदात्यांची माहिती. (2023). प्रश्नावलीवरून उत्तरदात्यांची माहिती भरली.
- ✦ सोनवणे, घ. (2020, मे 27). कोरोनाने बदललेली पोलीसांची कार्यपद्धती. महाराष्ट्र टाइम्स.
- ✦ कांडे, कृ. (2020, ऑक्टोबर 28). पोलीसांना सरसकट कोरोना विमा संरक्षण नाही नव्या अटीमुळे पोलीस दलात अस्वस्थता. एबीपी माझा. <https://marathiabp.com>news>